

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

JUHÁSZ BALÁZS

OLASZ–MAGYAR KATONADIPLOMÁCIAI ÉS KATONAPOLITIKAI KAPCSOLATOK A BETHLEN-KORMÁNYTÓL A GÖMBÖS-KORMÁNYIG

Történelemtudományi Doktori Iskola

Doktori Iskola vezetője: Dr. Erdődy Gábor egyetemi tanár, DSc, az MTA doktora

Új- és jelenkori egyetemes történelem program

Program vezetője: Balogh András egyetemi tanár, DSc

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

A bizottság elnöke: Dr. Majoros István egyetemi tanár, Dsc, az MTA doktora

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

Dr. Csorba László egyetemi docens, CSc

Dr. Lugosi Győző egyetemi docens, PhD

Dr. Szilágyi Ágnes Judit habilitált egyetemi docens, CSc

Dr. Bonhardt Attila, CSc

Dr. Andreides Gábor, PhD

Dr. Pál István tanársegéd, PhD

Témavezetők és tudományos fokozatuk:

Dr. Ormos Mária professor emeritus, DSc, az MTA rendes tagja

Dr. Székely Gábor professor emeritus, DSc, az MTA doktora

Budapest, 2014

TÉZISEK

Az első világháborút lezáró békeszerződések Olaszországot győztes nagyhatalomként, Magyarországot pedig a világháborúért felelős, vesztes államként jelölték meg. A világháborút követően a „győztes” Olaszországot jelentős belpolitikai problémák gyötörték, és ezekből következett, hogy egy meglehetősen frusztrált külpolitikát kényszerült megvalósítani. A fasizmus hatalomra kerülését követően egyre erőteljesebben mutatkozott meg az igény arra, hogy Magyarországot is felhasználja az olasz külpolitika. A jövőbeli együttműködést szorgalmazó kapcsolat felvétele csak az első Mussolini-kormány megalakulásakor, és az Olaszországnak jutott monarchiabeli zsákmányolt fegyverek sorsának rendezésével kezdődött el és az 1927. IV. 5-ei olasz–magyar barátsági szerződés aláírásával vált hivatalossá. Az együttműködés fokozatosan alakult ki, és már jóval 1927 előtt megmutatkozott. Ettől kezdve viszont a kezdeti külpolitikai segítség egyre jelentősebb katonai együttműködéssel társult.

A két világháború közötti katonai kapcsolatok sok szálon futottak. Számos tanulmány született a közös hadianyaggyártásról és utalások szintjén a magyar légierő fejlesztése is említésre került, viszont ezek a tanulmányok csak egy igen szűk együttműködési területet dolgoztak fel. A tényleges katonapolitikai és katonadiplomáciai együttműködés ezzel szemben jóval szerteágazóbb volt, és ennek kutatására még senki sem vállalkozott. Ennek megfelelően doktori disszertációmban nem az említett korszak technikatörténeti együttműködését, hanem a magyar és olasz részről egyaránt mellőzött katonadiplomáciai és katonapolitikai történésekkel kívánok foglalkozni, amelyek jelentős befolyást gyakoroltak a kor eseményeire.

A Honvédségnek a diplomáciai támogatáson kívül tapasztalatcserére, hadianyagra, illetve gazdasági segítségre volt szüksége a kívánt fejlesztések elvégzéséhez. Az olasz hadsereg elméletileg képes volt mindezt nyújtani, viszont az olasz gazdaság nehézségei, az olasz hadsereg-fejlesztési koncepciók visszásságai, és az olasz hadiipar problémái a tárgyalt korszakban csak ingadozó intenzitással tették lehetővé a Honvédség segítségét. Ezen felül az olasz–magyar katonai kapcsolatokat a nemzetközi erőviszonyok, és a két hadsereg sok esetben ellentmondásos szövetségkeresése is befolyásolta.

Mivel az olasz–magyar katonadiplomáciai és katonapolitikai kapcsolatok értelmezhetetlenek a civil külpolitika irányvonalának bemutatása nélkül, így mindenképpen szükséges megemlíteni ennek legfontosabb pontjait. Ez utóbbit viszont már jórészt feltárták, így csak a legszükségesebb

eseményekre kívánok kitérni. Magyarországon nem közismert a két világháború közötti olasz belpolitika, és gazdaságpolitika, így egyes, a külpolitikát is meghatározó események kapcsán viszont kénytelen leszek bemutatni a részleteket is. A bemutatásra kerülő téma széles, viszont egy kerek egészet alkot, hiszen a kapcsolatok felvételétől az etiópai háborút követő külpolitikai átrendeződésig kívánja bemutatni az olasz–magyar katonadiplomácia és katonapolitikai kapcsolatokat. Ezt az időszakot pedig egyértelműen jellemezte az a tény, hogy a Honvédség fejlesztése szinte kizárólag olasz támogatással ment végbe.

A munka jellegét befolyásolja az is, hogy jórészt feldolgozatlan területről van szó. A katonai kapcsolatokkal foglalkozó munkák ugyanis főleg az első világháború következményeivel, és a második világháborúra történő felkészüléssel foglalkoznak. A kettő viszont szervesen kapcsolódik a disszertáció témáját képező időszakhoz. Különösen fontosnak tartom a korszak katonapolitikáját és katonadiplomáciáját alakító intézmények bemutatását, ugyanis ezek működése is segít megválaszolni egyik-másik felmerülő anomáliát. Tanulságos lehet a propagandisztikus, és ennek megfelelően kultúrpolitikai elképzeléseket is megvalósító kulturális kapcsolatok bemutatása. A két világháború közötti időszakot ugyanis a magyar irodalom példátlan olaszországi terjedése jellemezte. Mivel a téma civil vonalát több mű is taglalja, ennek kizárólag katonai vonatkozásával kívánok foglalkozni.

A tapasztalatcsere szüksége, és az ezzel összefüggésben kibontakozó vezénylések, illetve haditechnikai együttműködés meglehetősen érzékeny témának bizonyult, hiszen a résztvevők az adott ország több féltett titkához is hozzáférhettek. Ennek megfelelően nagy hangsúlyt helyezek a tanulmányutak és a vezénylések bemutatására, hiszen ezek követték leginkább az aktuális hadseregfejlesztési és együttműködési célkitűzéseket. Fontosnak tartom annak a tisztázását is, hogy milyen mértékű együttműködésre került sor a két hadsereg vezérkara között.

Ennek megfelelően disszertációmban a források, az együttműködés kereteit meghatározó nemzetközi helyzet, és intézményi keretek bemutatását követően először a kultúrpolitikai és kultúrdiplomáciai kapcsolatokra kívánok kitérni. Ezt követően az ifjúság katonai előképzésével foglalkozó szervezeteket, illetve a két hadsereg tapasztalatcserejének alakulását mutatom be. Külön fejezetben kívánom tárgyalni a civil, majd katonai gazdasági kapcsolatokat, hogy végül három részre vágva mutassam be a katonapolitikai együttműködés alakulását. Ebből az első a katonai ellenőrzés alatti együttműködésről, a második a barátsági szerződés következményeiről, a harmadik pedig a gazdasági világválságtól az etiópai háborút követő külpolitikai irányvonal átalakulásáig tartó időszakról szól.

Disszertációm számos újdonságot tartalmaz. A katonai ellenőrzés intézményrendszere és

működése eddig teljesen ismeretlen volt Magyarországon. Olaszországban is csak az utóbbi éveken kezdődött el a téma feltárása. Ennek megfelelően a korszak diplomácia története is csak érintőlegesen foglalkozott a kérdéssel. Az 1923-ban aktuális katonai témák nélkül pedig egyáltalán nem lehet teljesen körbejárni a felmerülő problémákat. Ez ugyanúgy érvényes a locarnói folyamat magyarországi fogadtatására, hiszen a kutatók eddig csak a nemzetközi együttműködés változásaival foglalkoztak, míg ennek magyarországi hatása kevésbé volt hangsúlyos. A katonai ellenőrző bizottság olasz elnöksége pedig céltudatosan Olaszország magyarországi pozícióit építette, ami segít megmagyarázni, hogy miként függött össze a magyarországi katonai ellenőrzés felszámolása az olasz keleti Locarno koncepciójával.

Az 1927. IV. 5-ei olasz–magyar barátsági szerződés tartalma, létrejöttének körülményei, és külpolitikára kifejtett hatása több évtizede ismert. A szerződést követően kibontakozó katonai együttműködés viszont csak epizódszerűen merül fel az olasz és magyar szakirodalomban. Ezek összekapcsolásán, és a folyamatok bemutatásán túl¹ disszertációm egyik legfontosabb újdonságának tartom a katonai kölcsönök kérdésének tisztázást. Ez különösen a gazdasági világválság alatti problémák értékelése miatt fontos, ugyanis eddig a magyar szakirodalom az olasz–magyar katonai kapcsolatokban bekövetkezett kisebb-nagyobb mértékű törést emlegetett, miközben legfeljebb a pénzügyi nehézségek miatt logikus költségcsökkentésről lehet beszélni. Az 1931-ben felmerülő problémák korábban és később is jelen voltak, viszont ezek miatt az olasz, és a magyar fél se kívánta abbahagyni az együttműködést. Szintén jelentős újdonságnak tartom, hogy bebizonyítottam: az első katonai kölcsönről szóló tárgyalások nem értek véget 1931 nyarán, azokat csupán felfüggesztették, sőt mi több, erre magyar kérdésre került sor. Kifejtettem azt is, hogy a felfüggesztés miért bizonyult rossz taktikai lépésnek.

A Bethlen István és Mussolini közötti 1928. áprilisi milánói találkozó egyik eredménye az ausztriai belpolitikai fordulat kikényszerítése, és a jugoszláviai szeparatista mozgalmak támogatása volt. Az ausztriai együttműködésre vonatkozólag csak kisebb újdonságokat találtam, melyek főleg az Ausztriával kapcsolatos olasz hadműveleti gondolkodás bemutatása miatt fontosak. A horvát szeparatizmus támogatása kapcsán viszont fontos elemnek tartom, hogy sikerült fellelnem James J. Sadkovich tanulmányát, mely kiegészíti Ormos Mária munkáját a marseille-i merényletről. Sadkovich ugyanis az usztasáknak nyújtott olasz és magyar támogatásról komplexebb képet fest, mint amit lehetővé tettek a magyarországi források.

Jelentős újdonság az is, hogy bemutattam a különbségeket az olasz–német külpolitikai, és katonapolitikai kapcsolatok között. Ezzel ugyanis sokkal pontosabb képet sikerült vázolnom az

¹ vezénylések, vezérkari és haditechnikai együttműködési formák, kulturális kapcsolatok, az olasz és magyar hadsereg együttműködése a katonai előképzés témakörében

olasz–magyar katonai kapcsolatokról is.

Disszertációm utolsó alfejezete az etiópiai háborúról szól. Ennek csupán az olasz–francia, és olasz–angol viszonylatban felmerülő céljait kívántam bemutatni. Ez nem sokat változtat a háború hatásain, viszont logikusabb színben ábrázolja az utolsó európai gyarmati kalandot.

A disszertáció írása intenzív olasz- és magyarországi levéltári kutatást igényelt, amit az alábbi intézményekben végeztem: Ansaldo Alapítvány Levéltára, Genova; Banca d'Intesa Történeti Levéltára, Milánó; Banco di Napoli Levéltára, Nápoly; Budapest Főváros Levéltára, Budapest; Carabinieri Múzeum Levéltára, Róma; Einaudi Alapítvány Levéltára, Torinó; Fiat Levéltára, Torinó; Hadtörténelmi Levéltár, Budapest; Központi Állami Levéltár, Róma; Külügyminisztériumi Levéltár, Róma; Légierő Vezérkarának Történeti Hivatala, Levéltár, Róma; Magyar Országos Levéltár, Budapest; Olasz Nemzeti Bank Levéltára, Róma; Olasz Pénzügyőrség Levéltára, Róma; Szárazföldi Erők Vezérkarának Történeti Hivatalának Levéltára, Róma; Unicredit, Banco di Roma Levéltára, Róma.

Ezen felül számos könyvtár anyagát felhasználtam: Biblioteca di Storia Moderna e Contemporanea, Róma; Biblioteca Fondazione Einaudi, Torino; Biblioteca Militare Centrale, Stato Maggiore dell'Esercito, Róma; Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze; Biblioteca Nazionale Centrale "Vittorio Emanuele II", Róma; Biblioteca Nazionale Universitaria di Torino; Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest; Hadtörténeti Könyvtár, Budapest; Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.

Ezúton kívánom megköszönni az olaszországi kutatást lehetővé tevő ösztöndíjakat megítélő olasz állam, illetve a szakmai segítséget nyújtó olasz és magyar intézmények, és személyek segítségét, mely nélkül kutatásom nem valósulhatott volna meg. Külön köszönet illeti Családomat, hogy támogatásukkal és tanácsaikkal lehetővé tették munkámat. Külön kívánom még megköszönni Ormos Mária, az MTA rendes tagja segítségét a konzultációk során, és Székely Gábor, az MTA doktora segítségét a disszertáció javítása kapcsán.

LE TESI

I trattati di pace che posero fine alla Grande Guerra indicarono l'Italia come una grande potenza vincitrice, e l'Ungheria come uno Stato vinto e responsabile per la guerra stessa. Nel primo dopoguerra l'Italia "vincitrice" fu tormentato da notevoli problemi di politica interna, e ne seguì che fu costretto a seguire una politica estera piuttosto frustrata. Dopo l'ascesa al potere del fascismo si manifestò sempre più forte l'esigenza della politica estera italiana di usare anche l'Ungheria. La presa dei contatti, indicanti una futura collaborazione, avvenne solo dopo la formazione del primo Governo Mussolini, a proposito della sorte delle armi della Monarchia Austro-Ungarica cadute in mano italiana come preda bellica, e divenne ufficiale solo con la firma del trattato di amicizia italo-ungherese del 5 aprile 1927. La collaborazione prese forma gradualmente, e divenne visibile già prima del 1927. Da allora invece l'iniziale aiuto di politica estera si combinò con una sempre più intensa collaborazione militare.

I rapporti militari tra le due guerre mondiali seguirono numerosi filoni. Sono nati diversi studi sulla fabbricazione comune di materiale bellico, e si è menzionato pure lo sviluppo dell'aeronautica ungherese, ma tutti questi studi trattano solo una fetta molto piccola della collaborazione. La collaborazione reale di diplomazia e di politica militare fu molto più complessa di questo, e fino ad ora non si è preoccupato nessuno del suo studio. Perciò nella mia tesi di dottorato non mi occupo della collaborazione di storia tecnologica del periodo prima menzionato, ma tratto gli eventi di politica e di diplomazia militare trascurati sia da parte ungherese che italiana, i quali eventi hanno influenzato gli avvenimenti dell'epoca.

L'Esercito ungherese oltre al sostegno della diplomazia ebbe bisogno di scambi di esperienze, di materiali bellici e di un aiuto finanziario per poter effettuare il necessario potenziamento. Teoricamente l'esercito italiano poté offrire tutto ciò, ma le difficoltà dell'economia italiana, le assurdità degli indirizzi di sviluppo dell'esercito italiano, e i problemi dell'industria bellica italiana nel periodo trattato hanno reso possibile l'aiuto dell'Esercito ungherese solo con un'intensità variabile. Oltre questo, i rapporti militari italo-ungheresi furono influenzati anche dai rapporti di forza internazionali, e della ricerca di alleati in molti casi contraddittori dei due eserciti.

Siccome i rapporti italo-ungheresi di politica e di diplomazia militare non possono essere interpretati senza presentare l'orientamento della politica estera civile, quindi è assolutamente necessario esporre i punti più importanti di essa. Questa è stata studiata già da tempo, quindi provo

a soffermarmi solo sugli eventi più significativi. In Ungheria la politica interna ed economica italiana del periodo tra le due guerre mondiali non fa parte del sapere collettivo, quindi in alcune occasioni, che hanno influenzato anche la politica estera, dovrò scendere nei particolari. La tematica da presentare è ampia, ma forma un insieme, siccome espone i rapporti italo-ungheresi di politica e di diplomazia militare dalla presa dei contatti sino al riordinamento dei rapporti di politica estera che seguì la guerra d'Abissinia. E tale periodo fu chiaramente caratterizzato dal fatto che l'Esercito ungherese fu sviluppato quasi esclusivamente con l'aiuto italiano.

Il carattere del lavoro è influenzato anche dal fatto di avere a che fare con un tema in gran parte non studiato. Le opere che trattano i rapporti militari si occupano principalmente delle conseguenze della Grande Guerra e della preparazione alla seconda guerra mondiale. Questi due periodi invece hanno un legame organico con il periodo di cui si occupa la mia tesi di dottorato. Ritengo sia particolarmente importante presentare le istituzioni che formarono la politica e la diplomazia militare del periodo, poiché il loro funzionamento aiuta a rispondere ad alcune anomalie emerse. Può essere istruttiva la presentazione dei rapporti culturali che realizzarono le idee propagandistiche, e di politica culturale, poiché il periodo tra le due guerre mondiali fu caratterizzato dalla presenza in Italia mai vista della letteratura ungherese. Poiché l'aspetto civile della tematica è stata studiata in diverse opere, mi soffermo solo sul lato militare di essa.

La necessità di scambiare le esperienze, e quindi il tema dei distaccamenti, e della collaborazione di tecnologia militare che si formò grazie a tale necessità furono una tematica di natura sensibile, poiché i partecipanti avevano accesso a molti segreti gelosamente custoditi del dato Paese. Ne segue che metto in rilievo la presentazione dei viaggi di studio e dei distaccamenti, poiché furono questi che seguirono maggiormente gli attuali obiettivi di collaborazione e di sviluppo dell'esercito. Credo sia importante chiarire di che grado fosse la collaborazione tra gli stati maggiori delle due forze armate.

Conformemente a tutto ciò dopo aver esposto le fonti, la situazione internazionale che fissò i limiti della collaborazione, e i quadri istituzionali, prima di tutto mi soffermerò sui rapporti di diplomazia culturale e di politica culturale. In seguito presento le organizzazioni che si occuparono della formazione premilitare della gioventù, per poi esporre l'evolversi dello scambio di esperienze tra le due forze armate. Tratto in un capitolo separato i rapporti economici civili, e poi quelli militari, per poi scrivere in tre capitoli sull'evolversi della collaborazione di politica militare. Il primo tratta il periodo del controllo militare, il secondo parla delle conseguenze del trattato di amicizia, e il terzo segue gli anni che vanno dalla grande crisi economica fino al cambiamento della linea di politica estera che seguì la fine della guerra d'Abissinia.

La mia tesi di dottorato contiene diverse novità. Il sistema istituzionale e il funzionamento del controllo militare finora era del tutto sconosciuto in Ungheria. Lo studio del tema è iniziato anche in Italia solo negli ultimi anni. Perciò anche la storia diplomatica del periodo si è occupata della questione solo in modo fugace. Mentre senza trattare le tematiche militari attuali è impossibile trattare nella loro interezza i problemi emersi nel 1923. Questo è valido anche per la ricezione in Ungheria del processo di Locarno, poiché i ricercatori finora si sono occupati solo dei cambiamenti internazionali di collaborazione, mentre l'effetto di questo in Ungheria era meno accentuato. Inoltre il fatto che la presidenza italiana della commissione militare di controllo ha preparato deliberatamente le posizioni ungheresi dell'Italia, aiuta a spiegare qual'era il legame tra la fine del controllo militare in Ungheria e la concezione italiana di Locarno orientale.

Il contenuto, le circostanze della sua preparazione e i suoi effetti sulla politica estera del patto di amicizia italo-ungherese del 5 aprile 1927 sono noti da diversi decenni. Invece la collaborazione militare che si delineò dopo la firma del contratto è trattata solo episodicamente dalla storiografia italiana e ungherese. Oltre ad averla presentata nel suo evolversi,² ritengo sia una delle novità più importanti della mia tesi di dottorato oltre ad aver chiarito le questioni sui prestiti militari. Questo è particolarmente importante per la valutazione dei problemi emersi durante la grande crisi economica, poiché la storiografia ungherese fino ad ora ha parlato di una frattura più o meno grande nelle relazioni militari italo-ungheresi, mentre si potrebbe parlare al massimo di diminuzioni – tra l'altro anche logica – delle spese a causa delle difficoltà finanziarie. Infatti i problemi emersi nel 1931 erano presenti sia prima che dopo, ma a causa di questi non volle fermare la collaborazione né la parte ungherese né quella italiana. Ritengo sia una novità significativa anche che ho dimostrato: le trattative sul primo prestito militare non si conclusero nell'estate del 1931, ma allora queste furono solo sospese, per di più su richiesta ungherese. Ho spiegato anche per quale motivo si dimostrò una mossa strategica errata la sospensione.

Uno dei risultati dell'incontro milanese tra István Bethlen e Mussolini nell'aprile 1928 fu il forzamento del cambiamento di politica interna austriaca, l'altra fu l'appoggio dei movimenti separatisti della Jugoslavia. Per quanto riguarda la collaborazione austriaca ho trovato solo novità minori, le quali sono importanti principalmente per il loro effetto sul pensiero strategico italiano. A proposito dell'appoggio dato al separatismo croato ritengo sia un elemento importante che ho trovato lo studio di James J. Sadkovich, il quale integra l'opera di Mária Ormos sull'attentato di Marseille. Infatti, Sadkovich traccia un quadro più completo dell'appoggio italiano e ungherese agli ustascia, di quanto hanno reso possibile le fonti ungheresi.

2 distaccamenti, forme di collaborazione di tecnologia militare e di stato maggiore, rapporti culturali, collaborazione delle forze armate italiane e ungheresi sul campo della formazione premilitare

E' una notevole novità anche che ho presentato le differenze tra i rapporti italo-tedeschi di politica estera e di politica militare. Così infatti sono riuscito a tracciare un'immagine più precisa anche delle relazioni militari italo-ungheresi.

L'ultimo sottocapitolo della mia tesi di dottorato tratta la guerra d'Abissinia. Ne ho voluto presentare solo gli scopi, vedendoli nell'ottica delle relazioni italo-francesi e italo-inglesi. Questi non hanno influenzato molto gli effetti della guerra, ma fanno apparire più logiche l'ultima avventura coloniale europea.

La scrittura della tesi ha richiesto una ricerca intensa negli archivi italiani e ungheresi, avvenuta nei seguenti istituti: Archivio della Fondazione Ansaldo, Genova; Archivio Storico della Banca d'Intesa, Milano; Archivio del Banco di Napoli, Napoli; Archivio della Capitale Budapest, Budapest; Archivio del Museo Storico dei Carabinieri, Roma; Archivio della Fondazione Einaudi, Torino; Archivio Storico della Fiat, Torino; Archivio di Storia Militare, Budapest; Archivio Centrale dello Stato, Roma; Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Roma; Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Aeronautica, Roma; Archivio Nazionale Ungherese, Budapest; Archivio Storico della Banca d'Italia, Roma; Archivio del Museo Storico della Guardia di Finanza, Roma; Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Roma; Unicredit, Archivio del Banco di Roma, Roma.

Inoltre ho usato il materiale di numerose biblioteche: Biblioteca di Storia Moderna e Contemporanea, Roma; Biblioteca Fondazione Einaudi, Torino; Biblioteca Militare Centrale, Stato Maggiore dell'Esercito, Roma; Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze; Biblioteca Nazionale Centrale 'Vittorio Emanuele II', Roma; Biblioteca Nazionale Universitaria di Torino; Biblioteca della Capitale 'Szabó Ervin', Budapest; Biblioteca di Storia Militare, Budapest; Biblioteca Nazionale 'Széchényi', Budapest.

In questo modo vorrei ringraziare l'aiuto delle persone e degli istituti ungheresi e italiani, e dello Stato italiano che mi ha concesso le borse di studio che resero possibili la ricerca italiana, senza le quali la mia ricerca non si sarebbe potuta realizzare. Ringrazio in modo particolare la mia Famiglia, per aver reso possibile con consigli e sostegno il mio lavoro. Ringrazio in modo speciale la Prof.ssa Mária Ormos, membro regolare dell'Accademia delle Scienze Ungheresi per l'aiuto fornito durante le consultazioni, il Prof. Gábor Székely DSc, dell'Università degli Studi di Budapest denominata 'Eötvös Loránd' per l'aiuto dato durante la correzione della tesi.